

ОТРИЦАНИЕ, СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА НА ГЛАГОЛА И АКТАНТИ

Мария Стоилова Жерева

(Софийски университет „Св. Климент Охридски“, ДЕО –
Szegedi Tudományegyetem, BTK, Szláv Filológiai Tanszék, mzhereva@hotmail.com)

Исторически във всеки език са се образували определени форми за отрицание. Глаголът, който изпълнява функцията на предикат в изречение-то, по различен начин изразява негативните смислови оттенъци. Очевидният начин е с помощта на отрицателната частица *не* пред глагола, а неочевидният начин е чрез отрицателни компоненти в структурата на глаголното значение. В настоящето изследване ние разглеждаме два класа противоположни явления: 1) редукция на отрицателните компоненти в глаголното значение с отрицателната частица *не* и 2) начините за изразяване на отрицателните компоненти на глаголното значение без частицата *не*.

Въпреки, че процесът на речта е мигновен, симултанен, в когнитивната лингвистика са формулирани някои теоретически закона за природата на речевата дейност. Ние се опираме на думите на Е. Бенвенист, че смислообразуващ елемент на всяко изказване (в това число и на съдържащото отрицателната частица *не*) е асерцията: „Към граматичните връзки, което обединяват членовете на изказването, имплицитно се добавя «това е!», което установява връзката между езиковите редове и системата на действителността“ (Бенвенист 1974: 170). Следователно, в своето развитие концептът „отрицание“ съществува вкупом и във взаимодействие с концепта „твърдение“. Човешкият език служи за осмисляне на света и затова всяко изказване представлява комуникативен образец със сложна структура на отношенията: отношение на предицирания към предициращия компонент, отношение на семантико-синтактичната структура на изказването към действителността, отношение на говорещия към начина на изразяване. Отрицанието може да се отнася към всеки от изброените аспекти на изказването, при това то се проектира в граматичните категории и се отразява в линейното устройство на изречението.

Акът на предикацията предполага специфични за всеки отделен случай параметри на апарата на локация – времеви и пространствени координати, които участват в създаването на смисловата структура на фразата. Ние изхождаме от положението, че предицираният и предициращият компонент са „подготвени за срещата един с друг“ (Степанов 1981; Naays 1986). Глаголът има разклонена полисемия и различни граматични характеристики, защото темата на изказването търси съответствие и съгласие в глаголния

признак. Или, казано по друг начин, концептите на отрицание и утвърждение работят като оператори при речеобразуването. По думите на Демянков (Демянков 2005: 4–5), „когницията и концепта лежат в сферата на интуитивното предпознание“. Може да се предположи, че тези концепти на начален (довербален) етап на създаване на изказването съществуват в базовия концепт, който влиза в интенцията на говорещия и образуват стилистичния модус на изказването.

Оценката е задължителен компонент на изказването. „Всяко изказване има преди всичко оценяваща ориентация“ (Бахтин 1998: 303), „оценката ще определя избора на всички основни значещи елементи на изказването“ (Бахтин 1998: 323). Т.е. отношението на говорещия обуславя организацията на изречението.

В настоящото изследване ние различаваме отрицанието при глагола от отрицателното значение на пропозицията (Арутюнова 1988).

В глаголното значение негацията може да бъде представена с използването на отрицателната частица *не* пред глагола или без нея, а с използването на словообразователни форманти и техните чуждоезични аналози.

Най-разпространеният начин за изразяване на отрицание при глагола е частицата *не*.

Анализът на изказванията с отрицание при глагола показва някои аспекти на глаголната семантика, които обикновено се скриват при други употреби. Както е известно, отрицанието зачертава не всички семи и по такъв начин дава възможност за проявата на семантичната структура на глагола. По тази причина отрицанието може да се приема за един от най-точните начини за компонентен анализ.

При глаголите отрицанието може да засяга или интерпретацията на действието (характеристика, заложенa в начина на номинацията), или самото осъществяване на действието, или неговия резултат.

Семантиката на глаголите по правило е многослойна. Номинацията на действието може да показва целта на действието, начина на неговото осъществяване или резултатът от действието. Не е задължително тези три аспекта да съвпадат, но отрицанието може да засяга някоя от тези три страни, без да зачертава другите. Например, фразата *Той не разсмиваше гостите с остроумието си* може да се възприеме по два различни начина: а) *Той не говореше остроумно* и б) *Той говореше остроумно, но гостите не се разсмиваха от това*. В първия прочит на тази фраза се отрича осъществяването на действието, а във втория прочит се отрича резултата от действието.

В такъв контекст особено важна е видовата форма на глагола. Например, изречението *Той не ги плашеше* се разбира като *Той не правеше нищо, с което да ги плаши*, т.е. отрича се целта на действието. Но във вариант

Той не ги изплаши се отрича резултатът от действието, т.е. *Те не се изплашиха от него*.

В различните контексти с отрицание може да се реализира един от тези прочити и по такъв начин може да се противопостави действието на неговата цел или осъществяването на действието на неговия резултат. Например: *Не се обидих, въпреки че думите и действията му бяха обидно пренебрежителни* (Д. Фучеджиев, 67). В този пример се отрича резултатът, а не самото действие, което има за цел да обиди.

Отрицанието може да се отнася не към самия факт на действието и не към неговия резултат, а към неговата интерпретация. Например, *Аз не счуних вазата, тя сама се счути. Аз само я бутнах*. Говорещият не се отказва от своите действия, а се отказва от трактовката на неговите действия. Това е характерен начин за самооправдание – отрича се вина или отговорност.

По наблюденията на Ю.Д. Апресян (2005) има връзка между отрицанието и така наречените интерпретативи – глаголи, които не означават действие, а само интерпретацията на действие като *греша, предавам, приютявам се* и други. В такива глаголи подразбиращото се конкретно действие се отнася към пресупозицията, а неговата интерпретация съставя асертивната част. По такъв начин изрази от типа на *Той не сгреши* изразяват несъгласие с оценката и интерпретацията на действието, но не отричат самия факт на действието. Но, разбира се, не всички глаголи с оценъчен компонент в значението са такива. Едва ли е възможно изразът *Тя не се приюти в прекрасната му квартира* да се разбира като отрицание на негативна оценка. Подобни отрицания се разбират като отричане на факта на самото действие или ситуация. Т.е. горното изречение се разбира като *Тя не заживя в прекрасната му квартира*.

От друга страна, интерпретативите са твърде нееднородни и се различават в указването на различните характеристики на действието. Например изразът *Тя не се приютяваше за вечер-за две при него*, където явно доминира денотативната съставка „обитавам“ може да се прочете и като *Тя не се приютяваше при него за вечер-за две, а живееше там от дълго време* като ответна реплика, като опровержение на нещо, което по-рано е казано, което е предполагаемо или произтичащо от предишен контекст.

В приведените примери отрицанието показва неуместността на дадената номинация, но самото действие не се отрича.

Тези два аспекта в семантиката на глагола често са трудно разграничими или трудността е в установяването на тяхното съотношение. Възможно е това съотношение да варира в различните контексти. По такъв начин противопоставянето на интерпретативите с другите глаголи често е относително и условно. Много глаголи съчетават в своята семантика двата компонента или допускат двата вида прочит. В това отношение глаголите наисти-

на не са еднакви, но не в смисъл, че съществуват точно определени класове, определящи семантиката на отрицанието, а само в плана на предпочитането на едни или други интерпретации, в плана на тяхната по-голяма или по-малка контекстова зависимост.

Заедно с разгледаните по-горе аспекти, отрицанието при глаголите може да засяга и актантите. Нещо повече, то може да се отнася изключително и само за актантите, т.е. да отрича самото съществуване на съответните обекти и да не засяга съдържанието на самия глагол. Това известно явление е наречено „смесено отрицание“ и може да се илюстрира с примера *Не всичко, което блести е злато*. Я.Г. Тестелец (2001: 168) разглежда това явление като случай на несъвпадение на синтактична и семантична зависимост. Например: *Той не взриви колата с хората, намиращи се в нея. Там хора нямаше* (Д. Фучеджиев, 92). В изолирана употреба първото изречение може да получи интерпретацията *не е имало взрив въобще*, т.е. отрицание на самото действие.

В много случаи отрицанието при глагола може да бъде пренесено на актанта при пълно съхранение на неговото съдържание: *Престъплението не е било извършено от луд човек = Престъплението е било извършено от човек, който не е луд*. В приведения пример действието не се отрича, напротив, то се потвърждава, а отрицанието се отнася напълно за актанта (*луд човек*) и изречението може да бъде съответно перефразирано.

Разбира се, възможно е и обратното: отрицанието може да се отнася само към глагола и да не засяга актанта, неговото съществуване или присъствие в описваната ситуация: *Сияна вече не спеше и нощем. Не я радваше тежката златиста есен, не се впечатляваше от красотата на залеза, който позлатяваше с багрите си остатъците на отиващото си лято, не я веселеше песента на птичките по дърветата. Тя седеше и пред нея бяха само празните очи на единственото и дете и в ушите и звучеше само гласът му: Много сте хубава, госпожо. Хубава като майска зора* (Н. Антонова, 45).

Отрицанието при глагола може да се сведе до отричане на съществуването или присъствието на някакво от назованите партиципианти в описваната ситуация, т.е. то се отнася само до актанта.

Могат да се срещнат и примери, в които глаголът е семантично празен, по-точно той показва само съществуването (а в отрицателна форма – липсата на съществуване) на обекта, който е обозначен с актанта. Показателни са примерите, в които значението на глагола е по-съдържателно, но в изречението се свежда до чисто екзистенциално. Например: *Не Ви ли измъчват кошмари през нощта? – Не. Аз им се наслаждавам*. Въпросът на психиатъра фактически означава *Имате ли кошмари през нощта?* Стереотипният отрицателен отговор *Не!* без останалия коментар би означавал, че пациентът

няма кошмари през нощта. Но, отговорът на пациента се отнася не до наличието на кошмари, а към глагола *измъчвам* и по такъв начин се оживява и се заобикаля щампата.

При отрицанието на глагола по правило е еднозначно и прочита на изречението се подсказва от контекста. Характерно е, че много от примерите, приведени по-горе, изискват привличане на контекст или обяснение на ситуацията, за която става дума. Това е закономерно, тъй като отрицателните изказвания не са толкова независими, колкото са утвърдителните. Отрича се или това, което е изразено в предходния контекст, или нещо очаквано и често съответстващо на привичния ход на събитията и стандартното положение на нещата.

Така например, изреченията *Вратата беше отворена* и *Вратата не беше затворена*, макар и да описват идентични денотативни ситуации, от гледна точка на прагматиката са неравностойни. В случая без отрицание просто се съобщава някакъв факт, а в случая с отрицание се съобщава, че наблюдаваното не съвпада с очакваното.

Тази особеност на отрицателните изказвания особено ясно личи в описателните текстове, където глаголите показват на първо място съществуване (присъствие), понякога дори със смислови оттенъци. Съвършено естествено е, когато в описателния текст се споменава това, което стои пред очите на наблюдателя, но ако се споменава отсъствието на нещо, това значи, че даденият предмет е бил очакван, бил е естествен в тази обстановка. Например: *Сияна влезе в църквата. Нито една свещ не гореше на излъсканите до блясък свещници. Иконите сякаш се бяха скрили в неуютния сумрак на отиващия си ден, свещеникът дремеше на един стол и изглеждаше като част от интериора на една отминала епоха* (Н. Антонова, 79). *Не гореше* в случая има екзистенционално значение, т.е. означава отсъствие, а не в значение на *угасена свещ*.

Във всеки текст, особено нагледно в описателните текстове, се споменава това, което е привлякло вниманието на разказвача или наблюдателя. Това в най-голяма степен се отнася до отсъствието.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян, Ю.Д. 2005, Квантификативный аспект языка. В: *Логический анализ языка*. Санкт-Петербург, 308–336.
- Арутюнова, Н.Д. 1988, *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт*. Москва: Наука.
- Бахтин, М.М. 1998, *Тетралогия*. Москва: Лабиринт.
- Бенвенист, Э. 1974, *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс.

- Демьянков, В.З. 2005, Когниция и понимание текста. *Вопросы когнитивной лингвистики* № 3. Тамбов, 5–10.
- Степанов, Ю.С. 1981, *Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика*. Москва: Наука.
- Тестелец, Я.Г. 2001, *Введение в общий синтаксис*. Москва: РГГУ.
- Haas, D. G. 1986, How many levels should a grammar recognize? In: Mey, J. L. (ed.), *Language and Discourse: Test and Protest*. (Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe 19.) Amsterdam: Benjamins, 25–31.

ИЗТОЧНИЦИ

- Антонова, Н. *Приют за щастливи*. София: Отечество, 1987.
- Фучеджиев, Д. *Реката*. София: Български писател, 1980.